

канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Михальська В. В. — К., 2007. — 253 с.

4. *Полуяктова О. В.* Інтелектуальний капітал в економіці України: дис. канд. екон. наук: 08.00.01 / Полуяктова Ольга Володимирівна. — Одеса, 2008. — 212 с.

5. *Стельмащук А. М.* Державне регулювання економіки / Стельмащук А. М./ Навч. посібник. — Тернопіль: Астон, 2001. — 362 с.

Статтю подано до редакції 15.08.11 р.

УДК 330.338

М. С. Лилик, аспірантка
2-го року навчання,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ НЕКОМЕРЦІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ

АНОТАЦІЯ. Висвітлено місце та роль некомерційних організацій для розвитку громадянського суспільства, проаналізовано проблеми діяльності НГО в постсоціалістичних країнах, зокрема в Україні, та запропоновано деякі методологічні підходи до оцінки їх діяльності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: громадянське суспільство, громадські організації, некомерційні організації, постсоціалістичні країни, Україна.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматривается роль некоммерческих организаций в развитии гражданского общества, а также проанализированы проблемы деятельности НОО в постсоциалистических странах, в частности в Украине.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: гражданское общество, общественные организации, некоммерческие организации, постсоциалистические страны, Украина.

ANNOTATION. In this article definitions of civil society and non-profit organizations are studied, as well as problems dealing with their problems in post-Soviet Union countries and in Ukraine in particular.

KEY WORDS: civil society, civil society organizations, non-profit organizations, post — Soviet Union countries, Ukraine.

Актуальність. Некомерційні організації — це громадські інституції головною метою діяльності яких є вплив на поведінку людей через переконання та пропагування певних ідей. З таким

визначенням погоджуються багато авторів, у тому числі і гуру сучасного маркетингу [1]. Європейський соціально-економічний комітет EESC визначає інституції громадянського суспільства та громадські організації як «всі організації, чії члени мають цілі та обов'язки, що репрезентують спільний інтерес, і які діють як посередники між органами державної влади і громадянами» [2].

У своїй книзі «Стратегічний маркетинг для некомерційних організацій» Ф. Котлер та А. Андерсон пояснюють існування некомерційних організацій, спираючись на три основні теорії щодо причин їх виникнення. *Теорія суспільних товарів* вважає, що вони існують для надання послуг, які уряд не пропонує. Уряд пропонує послуги на рівні, що задовольняє середньо статичного виборця. Некомерційні організації пропонують решту послуг. *Теорія контрактної невдачі* фокусується на приватному секторі, вважаючи, що комерційним організаціям не можна довіряти пропонування деяких товарів та послуг, наприклад, догляд за хворими та старими. Ці послуги часто пропонуються некомерційними організаціями і базуються або на тому, що донори обрали для підтримки, або за що люди готові платити. Нарешті, *теорія субсидій* вважає, що уряд переважно визначає те, що пропонують некомерційні організації, за допомогою податкових канікул, грантів та інших субсидій. Звичайно, кожна з цих теорій частково пояснює існування деяких інституцій та деякої діяльності [1].

Метою цієї статті є аналіз підходів до оцінки діяльності некомерційних організацій у постсоціалістичних країнах.

Постановка проблеми. Визнаючи необхідність розвитку громадянського суспільства для побудови демократії в різних країнах, фахівці з економіки та права по різному оцінюють діяльність неприбуткових організацій. Так, на думку відомого індійського проф. Чимни [2], міжнародні некомерційні організації, які повинні просувати демократію у країнах третього світу, насправді захищають інтереси великого капіталу і погіршують становище бідних у цих країнах. Він вважає, що зростаюча мережа міжнародних організацій — економічних, соціальних та політичних — являє собою виникаючу глобальну державу, поточною метою якої є реалізація на міжнародному рівні інтересів виникаючого міжнародного класу великих капіталістів, погіршуючи становище бідних людей як у розвинутих країнах, так і в країнах третього світу. У той же час, НГО через свою діяльність презентують демократичні цінності в постсоціалістичних країнах. Серед сучасних економістів розгорнулася гостра дискусія чи є НГО серйозною перепорою демократії як на національному, так і на міжнародно-

му рівнях, чи саме вони стануть необхідним інституційним інструментом впровадження демократії у постсоціалістичних країнах.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб краще розуміти діяльність некомерційних організацій, слід розглянути інтереси однієї з найголовніших для них цільових аудиторій — Європейський Союз, Канада та інші країни з розвинутою ринковою економікою. Вони часто діють через організації громадянського суспільства для досягнення своїх цілей та для впливу на демократичні та соціальні реформи в країнах, що розвиваються. У результаті, багато некомерційних організацій конкурують за фінансові ресурси цих організацій.

Донорські організації з розвинутих європейських країн, США та Канади почали свою діяльність у країнах колишнього Радянського Союзу в період «перестройки». Реформи, що отримали назву «перестройка» були зумовлені необхідністю формування нових взаємовідносин між населенням та урядом. «Перестройка» передбачала надання населенню більше прав та свобод у різних сферах життя, можливості впливати на прийняття рішень, вести свій бізнес, висловлювати свою думку, вірити в Бога і т. д. Фактично йшлося про свободи в різноманітних життєвих сферах.

Головною метою міжнародних фондів протягом цього періоду була підтримка демократичних реформ у постсоціалістичних країнах через розвиток громадянського суспільства. Ці реформи були необхідні для постсоціалістичних країн для того, щоб відповідати Копенгагенським критеріям і вступити до Європейського Союзу. Реалізація демократичних реформ була дуже важкою, тому що стара адміністративна система прийняття рішень була зруйнована і нові ринкові підходи до прийняття рішень потрібно було впроваджувати в усі сфери життя. Перед реформаторами повстало завдання навчити людей думати по-новому, спиратися на власні сили та висловлювати свою громадську позицію щодо дій влади. Це найважче завдання. Понад 75 років громадянам пропагували ідеї, що всі рішення повинна приймати держава і що вони повинні ненавидіти приватну власність. Просування нових ідей відбувалося через народжуючи громадські організації.

Поняття громадянського суспільства та громадських організацій. Суспільство, в якому звичайна людина, населення впливає на прийняття рішень на всіх рівнях прийнято називати громадянським суспільством. Практично всі вітчизняні фахівці дають також подібні, тотожні за змістом визначення поняття «громадянське суспільство».

«Громадянське суспільство — це суспільство, якому властиве самоврядування вільних індивідів та добровільно створених ними організацій. Громадянське суспільство як сферу самоврядування вільних індивідів захищають від свавілля державної влади та жорсткої регламентації з боку її органів відповідні закони. Ось чому в реальному суспільному житті громадянське суспільство та правова держава є взаємопов'язаними інститутами, функціонування яких забезпечується верховенством закону, що надійно гарантує та захищає права і свободи громадян.

Головна ознака громадянського суспільства полягає у забезпеченні широких прав людини, у виборі нею різноманітних форм економічного і політичного життя, форм ідеології та світогляду, у можливості пропагувати й обстоювати свої інтереси, погляди та переконання» [6, с. 35].

«Громадянське суспільство — це, по-перше, людська спільнота, що перебуває на певній стадії розвитку й охоплює комплекс добровільно сформованих недержавних об'єднань індивідів у різних сферах життєдіяльності суспільства. По-друге, це певна сукупність недержавних відносин у суспільстві — економічних, політичних, соціальних, сімейних, національних, духовних, моральних, релігійних, виробничих, особистих, традицій тощо. По-третє, це сфера самовияву вільних індивідів та їхніх об'єднань, що охороняється законами від прямого втручання та довільної регламентації з боку державної влади. Всі ці елементи громадянського суспільства тісно інтегровані, взаємозалежні та взаємобумовлені» [7, с. 124].

«... громадянське суспільство можна визначити як сукупність позадержавних суспільних відносин (економічних, духовно-моральних, родинно-побутових тощо) та інститутів, що надають людині можливість реалізувати свої громадянські права, яка виражає різні потреби, інтереси та цінності членів суспільства. ... Без держави немає громадянського суспільства, є хаос, дезорганізація, розпад, а без громадянського суспільства немає демократичної правової держави, є тиранія, тюрма, насильство» [8, с. 211—212].

Під поняттям «громадянське суспільство» також розуміють «автономну (стосовно держави), самоорганізовану й саморегульовану сферу публічного життя, в якій громадяни створюють асоціації, спілки та інші об'єднання задля задоволення власних потреб і захисту своїх інтересів» [4, с. 59].

Більше того, «не держава утворює громадянське суспільство, а громадянське суспільство утворює державу, є базисом держави, виступає ініціатором необхідних у ній змін» [9, с. 4]. «Громадян-

ське суспільство — це соціальний фундамент держави і одночасно соціальне середовище, в якому функціонує держава» [10, с. 75]. Згідно з Ф. Фукуямою, «структури громадянського суспільства перебувають в обернено пропорційному співвідношенні із могутністю держави, міцніючи в міру ослаблення держави, і навпаки» [11, с. 51].

Основними причинами виникнення громадянського суспільства можна вважати наступні:

1. Утвердження приватної власності. Власникам (малим, середнім, крупним) є що втрачати: приватна власність для них — джерело засобів існування. Тому зусилля власників спрямовані на створення оптимальних умов для збереження та примноження приватної власності. Багаторічний досвід свідчить, що для цього потрібні колективні зусилля. Таким чином, приватна власність є головною причиною виникнення самоорганізованого громадянського суспільства.

2. Вільна ринкова економіка, існування якої пов'язане з утвердженням приватної власності. Необхідність дотримуватися законів ринкової економіки та водночас впливати на функціонування її механізмів викликає потребу у колективних зусиллях, що знову ж таки породжує суспільну потребу у створенні організацій громадянського суспільства.

3. Виключне різноманіття інтересів в умовах демократії та ринкової економіки. За цих умов держава може виконувати свої функції лише у взаємодії з організаціями громадянського суспільства, які агрегують і артикулюють інтереси численних соціальних верств і груп, інформують державу про їх наявність [12, с. 160—161].

Історично склалися наступні моделі країн за ознакою розвитку громадянського суспільства:

- інноваційна, з розвинутим, активним громадянським суспільством;
- статична, де громадянське суспільство є інертним;
- транзитна, з громадянським суспільством, що формується [13, с. 138].

При цьому, політологи [14, с. 172] розрізняють громадянське суспільство як процес (тобто у стадії становлення) і як інституцію (вже сформоване громадянське суспільство, що здатне захищати свої ідеали та цінності). Разом з тим, громадянське суспільство та держава поєднані низкою структурних зв'язків, оскільки держава, здійснюючи управлінсько-посередницькі функції в суспільному житті, має стосунок до громадянських цінностей та інститутів.

Притаманна відповідна громадянська культура, більш високий рівень усвідомлення індивідом суспільних завдань, соціальних проблем, його активності у справі втілення їх у життя притаманне сформованому громадянському суспільству. Правосвідомість у такому суспільстві пов'язана з повагою до закону та відчуттям захищеності, яке не залежить від чиєїсь ласки, а гарантується системою правосуддя. Активність громадянина не залежить від зовнішніх спонук з боку держави, а регламентується законом. У пасивному суспільстві — держава втручається у приватне життя, має місце маніпулювання законом в інтересах влади або ж наближених до неї структур.

Відтак, головними ознаками громадянського суспільства є:

- динамічна соціальна структура суспільства, яка перебуває у постійному розвитку і є відокремленою від держави;
- ринкові економічні відносини, які формують демократичну політичну систему, де права, демократична держава стає породженням громадянського суспільства;
- забезпечення вільного волевиявлення, реалізації численних та різнобічних інтересів громадян;
- забезпечення сфери особистого, повсякденного життя людей на відміну від держави як втілення умовного, формального життя;
- пріоритет громадянських прав особистості та її повага до державних законів;
- плюралізм ідей, поглядів, переконань, соціальних ініціатив тощо [6, с. 312].

Функції громадянського суспільства:

- громадянське суспільство є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації та реалізації ними власних інтересів;
- інституції громадянського суспільства є гарантом особистих прав громадян, їх опорою у можливому протистоянні з державою, і формують соціальний капітал;
- інституції громадянського суспільства впорядковують, надають урегульованості вимогам людей (які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер), і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади;
- ці інституції захищають інтереси певних груп у протиборстві з іншими групами інтересів [4, с. 456].

Таким чином, попри дещо відмінні формулювання, вітчизняні автори одностайні в тому, що громадянське суспільство — це невід'ємна складова сучасної цивілізації, одна з її підвалин: поряд з демократичною правовою державою та ринковою економікою

(послідовність є довільна). Завдання громадянського суспільства у відносинах із державою: взаємодіяти, зрівноважувати, у певних істотних моментах — обмежувати та контролювати.

Соціальною основою громадянського суспільства є *середній клас* — верстви населення, що залучені до ринкової економічної діяльності, є соціально активними та матеріально незалежними.

Автор у подальшому буде розглядати *громадянське суспільство* у вужчому розумінні, а саме як самоорганізовану і саморегульовану сферу публічного життя, з притаманними цій сфері формами об'єднань громадян, а також місіями, функціями, сутнісними ознаками цих об'єднань, механізмами реалізації ними суспільних інтересів та взаємодії з державою як апаратом управління.

Для того щоб голос народу був почутий, у розвинутих країнах розроблено певні механізми співпраці з населенням. У першу чергу для співпраці з урядом населення повинно бути організованим, об'єднаним у певні організації. Такі організації прийнято називати громадськими об'єднаннями, що приймають організаційну форму партій або громадських організацій. В Україні на законодавчому рівні принципи їх організації і сфери діяльності визначає Закон України «Про об'єднання громадян».

Згідно статті 3 ЗУ «Про об'єднання громадян» *громадською організацією* є об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно — культурних, спортивних та інших спільних інтересів. У свою чергу, згідно ст. 1 цього закону, об'єднанням громадян є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав та свобод.

Історичний досвід формування організацій громадянського суспільства на українських землях. Кінець ХІХ—початок ХХ ст. — це період відчутного росту соціальної активності українського селянства. Економічною основою даного феномену став бурхливий ріст української кооперації. У Східній Галичині з 1907 року діяв «Маслосоюз», що вже через 4 роки об'єднував 79 молочарень. «Народна торгівля» у цей період, об'єднуючи 93 кооперативні торгівельні спілки, мала 18 власних крамниць і підтримувала стосунки з 831 іншою крамницею. Функції центральної ощадної каси для всіх видів кооперації виконував Крайовий кредитовий союз. Масовою організацією напередодні першої світової війни стало товариство «Сільський Господар», діяльність якого вийшла за межі офіційно проголошеної мети — підносити

рівень сільськогосподарського виробництва та захищати інтереси хліборобів. У 1914 році товариство мало вже 1511 гуртків по селах.

На Буковині у 1913 році до «Селянської каси» належало 149 кредитових кооперативів, що налічували 18 876 членів. На Закарпатті у 1916 році діяло 346 кооперативів, у тому числі 208 кредитових (53 000 членів). Усі вони входили до мадярського Крайового центрального кредитного товариства. Перелік цей можна було б продовжувати. І хоч у цілому позиції української кооперації все ще були відносно скромними, її виникнення і діяльність свідчили про початки соціально-економічного відродження селянства.

Саме вказані форми суспільної самоорганізації стали основою українського національного руху в Західній Україні останньої третини ХІХ—першої половини ХХ ст.

Організації громадянського суспільства відродилися в Україні на початку 90-х років ХХ ст., у період перебудови економіки.

Форма їх виникнення була різною, власне вони також у той час не називалися організаціями громадянського суспільства. Як правило, такі організації створювались як об'єднання громадян, форми об'єднань диктувались відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян». Згідно чинного українського законодавства об'єднання громадян можуть бути засновані лише в двох формах — «громадські організації» і «політичні партії». У даній статті ми обмежимося розглядом розвитку організацій громадянського суспільства, які розвилися з громадських організацій, а також об'єднання підприємців, діяльність яких, на наш погляд, є надзвичайно важливою для розвитку громадянського суспільства.

Громадські організації створювались, відповідно до Закону та завдань, громадянами, засновниками таких організацій виступали лише громадяни. Залежно від території розповсюдження діяльності вони можуть бути міжнародними, всеукраїнськими, регіональними — обласними, міськими, районними тощо.

Організації підприємців були організовані в різних формах. На перших етапах своєї діяльності часто такі організації виникали на базі відповідних міністерств, які або реорганізовувалися, або взагалі припиняли свою діяльність. Засновниками таких організацій виступали підприємства, часто вони об'єднувались по груповим інтересам. Прикладами таких організацій є Український союз промисловців та підприємців, асоціації «Укрм'ясо», «Укроліапром», «Укрспирт» тощо.

Об'єднання підприємців також організовувалися у формі громадських об'єднань. Основною метою таких об'єднань був захист інтересів малих та середніх підприємців. До таких об'єднань можна віднести Лігу підприємців малого та середнього бізнесу.

Як правило, організації, які в подальшому отримали назву організацій громадянського суспільства, були зареєстровані як неприбуткові організації. Статус неприбутковості надається податковою інспекцією відповідно до чинного законодавства про оподаткування прибутку підприємств. Основним критерієм для отримання статусу неприбутковості та включення до реєстру неприбуткових підприємств є визначення джерела отримання доходів як пасивного (членські внески, оренда, пожертви тощо) та розпорядження цим прибутком — на суспільно важливі потреби. В разі ліквідування організації її майно та кошти залишаються державі або передається аналогічній громадській організації зі схожими статутними завданнями.

Організації громадянського суспільства, проголошуючи захист та розбудову загальносуспільних цінностей повинні отримувати та заробляти на це кошти для ведення своєї повсякденної діяльності і «продавати» свої ідеї суспільству.

Головним принципом просування таких організацій є розробка та пропаганда механізмів формування цивілізованих правил роботи на певних ринках через засоби масової інформації. Організації громадянського суспільства також повинні розробляти механізми співпраці із державними органами влади. Діалог, який буде провадитись між бізнесом, громадськістю та владою повинен базуватись на відкритості та зрозумілості соціальних загальнолюдських цінностях.

Врахування макроекономічних факторів при оцінці діяльності громадських організацій в Україні. Уряди країн Центральної Європи декларують свої наміри щодо вступу в Європейський Союз. Тому країни Європейського Союзу почали надавати свою фінансову допомогу як нагороду за хорошу «роботу» країни, що розвивається, і її державних органів. Вони підтримували діяльність некомерційних організацій через органи державної влади (Болгарія), або з дозволу або за згоди органів державної влади (Україна) або надаючи кошти безпосередньо державним органам (Україна). Крім того, представники Європейського Союзу часто наголошують у своїх промовах під час конференцій для некомерційних організацій України, що їм не дозволено підтримувати діяльність, яка не підтримується державою, тобто, владною політичною партією.

У результаті ці гроші використовуються для підтримки правлячої політичної партії і, як наслідок, не впроваджуються жодні політичні реформи. Деякі некомерційні організації створені політиками. Якщо цих політиків звільняють з уряду, вони прагнуть повернутися до влади, використовуючи при цьому новостворені громадські організації і виступаючи як лідери політичних партій або громад. Такі організації мають фінансову спроможність найняти високопрофесійних співробітників, які здатні фахово готувати проектні пропозиції в умовах європейської та американської бюрократії. Таким чином, гроші міжнародних організацій не використовуються для інтересів місцевих громад, а спрямовуються на діяльність громадських організацій «одного лідера». Такі організації отримали назву як «кишенькові» або «диванні» організації.

Враховуючи таку неуспішну практику міжнародні донорські організації домоглися в Західних Балканських країнах упровадження механізму прямої підтримки некомерційних організацій, що привело до ефективнішого використання коштів та активізації місцевих НГО.

Незважаючи на те, що в Україні для надання донорської допомоги необхідно мати згоду уряду, є достатньо прикладів успішних проектів, що підтримувалися ООН і посольствами європейських країн. Наприклад, ЛаСтрада — українська некомерційна організація, що підтримується ООН і бореться за те, щоб українські жінки не виїжджали до Європи працювати повіями. Ця організація допомагає жінкам, які стали повіями проти власного бажання (наприклад, їм сказали, що вони працюватимуть офіціантками). Ще один приклад: проекти на підтримку «зеленого туризму» — гроші надаються для переобладнання будинків у селах. Посольства європейських країн також часто підтримують проекти для підтримки малого бізнесу, проекти проти насильства, проекти для допомоги людям, хворим на ВІЛ/СНІД.

Слід розрізняти вищезгадані проекти від проектів, що мають на меті підтримку непопулярних соціальних реформ, наприклад, підвищення пенсійного віку. Такі непопулярні реформи проводяться тому що країни хочуть стати членами Європейського Союзу.

Висновки. Оцінка діяльності громадських організацій повинна враховувати макроекономічні фактори та вплив міжнародної громадськості, очікування та пріоритети донорських організацій. Діяльність міжнародних організацій повинна оцінюватися відповідно до її реалізації в умовах слабкого розвитку демократії в країнах, що розвиваються. Плануючи співпрацю та підтримку певних реформ у країнах колишнього Радянського Союзу, уря-

дам країн Європейського Союзу слід ретельно досліджувати ситуацію в колишній соціалістичній країні, історію організацій — партнерів, й історію політичних сил, які рвуться до влади в цій країні. Некомерційні організації ще недостатньо впливові в пост-соціалістичних країнах.

Література

1. Andreasen, Alan R. Strategic marketing for nonprofit organization/ Alan R. Andreasen, Philip Kotler. — 7th ed. — 500 p. ISBN 978-0-13-175372-2.
2. B.S. Chimni, «International institutions today: an imperial global state in the making», in (2004) vol 15 no. 1 European Journal of International Law, pp. 1—37.
3. Les Silverman and Lynn Taliento. What You Don't Know About Managing Nonprofits- and Why It Matters/ Les Silverman and Lynn Taliento. — New York: McKinsley&Company, March 2005. ISSN 978-0-13-175.
4. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. Проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. — К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. — 649 с.
5. Політологія: Підручник / Вид. 2-ге, перероб., доп. За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К.: Видавничий центр «Академія», 2001, — 515 с.
6. А. Ю.Брегедда. Основи політології: Навч. посібник. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2000, — 147 с.
7. Політологія у запитаннях і відповідях: Навч. посіб. / І. Г. Оніщенко, Д. Т. Дзюбка, І. І. Дуднікова та ін.; За заг. ред. К. М. Левківського. — К.: Вища шк., 2003. — 194 с.
8. Політологія: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2005. — 245 с.
9. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство й демократична права держава: проблеми взаємовпливу. — К.: ІСДОУ, 1994. — 14 с.
10. Кириченко С. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. — К.: Логос, 1999. — 75 с.
11. Фукуяма Ф. Примат культури // Незалежний культурологічний часопис «І». — Львів, 2001, — 151с.
12. Політологія: Учеб. гособ. для высших учеб. заведений / Под ред. Г. В. Полуниной. — М.: «КАЛИС», 1996. — 277 с.
13. Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 496 с.

14. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. — К.: Політична думка, 1997. — 272 с.
15. Політологія: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.І.Панов (керівн. авт. кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський та ін. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2005. — 211 с.
16. *Кочетков А. П.* О формировании гражданского общества // Социально-политические науки. — 1992. — № 1. — С. 20—26.
17. *А. Ю. Брегеда.* Основы политологии: Навч. посібник. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2000, — 312 с.
18. Политология: Учеб. пособие для вузов / Сост. и отв. редактор А. А. Радугин. — М.: Центр, 1999. — 224 с.
19. *Мухаев Р. Т.* Политология: учебник для вузов: Изд. 2-е. — М.: Издательство ПРИОР, 2000. — 432 с.
20. Политология: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М.: Гардарики, 2000. — 328 с.
21. *Перегудов С., Семенов И.* Лоббизм в политической системе России // Мировая экономика и международные отношения. — М.: 1996, № 9, С. 30; Политология: Ученик для вузов / Под ред. М. А. Василика. — М.: Юрист, 1999. — 600 с.
22. *Пугачев В. П., Соловьев А. И.* Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. заведений. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 447 с.
23. *Тавадов Г. Т.* Политология: Учебное пособие. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — 416 с.
24. *Иванова Н. Ю., Кремень Л. О.* Політологія у визначеннях, схемах, таблицях: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2003. — 110 с.
25. Політологія: Підручник / І. С. Дзюбка, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко та ін.; За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М. Левківського. — 2-е вид., випр. і допов. — К.: Вища шк., 2001. — 415 с.
26. Политология: Учеб. пособие для вузов / Сост. и отв. редактор А. А. Радугин. — М.: Центр, 1999. — 224 с.
27. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К.: Генеза, 1997. — 400 с.
28. *Dye Th. and Ziegler H.* The Irony of Democracy, An Uncommon Introduction to American Politics. — Seventh ed. — Monterey, California, 1987. — 232 p.
29. *Шмиттер Ф.* Неокорпоративизм // Полис. — 1997. — № 2. — С. 12—24.
30. *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави: 2-е вид. — К.: Тандем, 1996. — 240 с.
31. *Монтескье Ш.-Л.* Избранные произведения. — М., 1955. — 289 с.
32. <http://www.eesc.europa.eu>

Статтю подано до редакції 18.08.11 р.